

DR. GREGOR ČREMOŠNIK, BOSANSKE I HUMSKE POVELJE
SREDNJEGA VIJEKA

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1948. I., str. 103—143.

Prof. Čremošnik, jedan od najboljih stručnjaka na polju južnoslavenske diplomatike i paleografije, analizira ovdje 11 sačuvanih bosanskih i humskih povelja iz XII.—XIII. vijeka. Uz svaku ispravu navedeni su podaci o mjestu, gdje se nalazi original, o svim izdanjima, objavljenim snimcima, datiranju. Opis povelje sadržava sve podatke o njezinim spoljašnjim obilježjima: vrsti pergamenta, njegovoj debljini, razmjeru povelje, načinu savijanja; kod opisa pečata označen je način pričvršćivanja, materijal pečata, njegov izgled i oblik matrice. Naročita pažnja posvećena je paleografskoj analizi, koja dopušta zaključivanje o vremenu i mjestu postanka isprave. Navedene su sve bilješke na listini: pisareve, arhivske i druge, koje upućuju na način izdavanja povelje. Postojanje lijepog rada M. Kosa o dubrovačko-srpskim ugovorima do sredine XIII. vijeka (Glas S A 123), gdje je provedena diplomatska analiza većine ovih isprava, dopustilo je Č-u, da se ne zadržava na toj strani pitanja, već da svu pažnju posveti spoljašnjoj analizi. Koliko je to pitanje važno, vidi se po nizu vanredno značajnih zaključaka, na pr. da je tekst većine dubrovačko-slavenskih ugovora iz tog doba pisan od dubrovačkog pisara, da je kod uzajamnih garancija i zakletava tekst isprave za svakog ugovarača bio redigovan i pisan od protivne strane i t. d.

Pisac počinje konstatacijom, da »naše srednjevjekovne povelje, čija spoljašnja izrada kao kakav osjetljivi termometar pokazuje kretanje te (t. j. srednjevjekovne; primj. V. M.) kulture, nisu ispitane nikako«. Ja se ne bih saglasio s toliko pesimističkim tvrđenjem, mađar i u odnosu na samu spoljašnju diplomatsku i paleografsku kritiku, imajući u vidu niz lijepih studija A. Solovjeva i samog Č-a, pa i neke moje članke, ali svakako moram priznati, da je »spoljašnja strana« južnoslavenske diplomatike najslabije i najmanje ispitano polje na području naše historijske nauke. Prema tome, svesrdno i svestrano mora se pozdraviti piščevo nastojanje, da s maksimalnom iscrpnošću i akribijom provede spoljašnju analizu kompleksa bosanskih i humskih povelja XII.—XIII. v., u prvom redu baš paleografsku analizu, koja po svojim zaključcima dobiva širi značaj za ćirilsku paleografiju uopće.

Tom prilikom morao bih se osvrnuti na još jednu tezu iznesenu u uvodnim riječima članka — termin »feudalne ćirilice«, koja je »nikla istovremeno s postankom našeg feudalstva, razvila se paralelno s njime i propala i iščeznula zajedno s propašću našeg feudalnog društva«, a produžila je život i razvoj u kasnijem pismu bosanskih velikaša XV.—XVI. v. Ne znam, da li je ovaj termin pogodan, s obzirom, u prvom redu, na rastezljivost samog pojma feudalstva (prema tome, da li ga uzimamo u socijalno-ekonomskom ili u političkom aspektu, čime se potpuno mijenjaju hronološki okviri), a u drugom redu s obzirom na stvaraoce te vrste pisma, pisare XIII.—XIV. v., koji po svom društvenom položaju nisu bili predstavnici feudalstva, nego baš njegove političke i društvene antiteze — kraljevskog dvora i državne kancelarije Dubrovačke republike.

Povelja Kulina bana iz 1189. — čiji je latinski tekst pisao dubrovački notar dijakon Marin, a slavenski Kulinov dijak Radoje — pored latinskog Nemanjinog ugovora s Dubrovnikom sa ćirilskim potpisom srpskih knezova najstariji je datirani spomenik ne samo u južnoslavenskoj diplomaciji, nego je najstariji datirani spomenik južnoslavenske ćirilice, te ima ogroman značaj kako za diplomatsku, tako i za paleografiju. Original se čuva u Lenjingradu (Č. analizira tradiciju o njegovoj romantičnoj sudbini), jedan od dva stara prepisa u Dubrovniku (Č. ga na osnovi analize pisma i pomena albanskog feudalca Di-

mitrija Progonovog uvjerljivo datira oko 1205), a drugi prepis (koji je Rešetar na osnovu pisma smatrae starijim od sačuvanog, a Č. misli da bi mogao biti i mlađi) nestao je iz Beča u razmaku 1907—20. Pismo Kulnova dijaka Radoja je »ustav, ali već sa mnogo elemenata buduće minuskule«: š u jednom brzom aljkavom potezu, A još dvolinijsko, ali sa stablom iskrivljenim u luk, K sa zaobljenom kukom odvojenom od stabla, P s dugim zavijenim repom, 3 sa zaobljenim stablom bez donjeg ugla, M trbušasto, Č kao jednostavna čaša, Ѓ za umekšano Г. Naročito skreće se pažnja na čimjenicu postojanja krsta u početku, što je napušteno u kasnijim bosanskim poveljama (usp. Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst. GIZM 1948). Pismo slavenskog prepisa u mnogom je »više starinsko« nego Radojevo: »lijepa majuskula sa vrlo malo elemenata minuskule«. Postojanje prepisa i način njihova presavijanja pokazuje, da su se ti prepisi nosili iz Dubrovnika i da je Dubrovnik upotrebljavao Kulinovu povelju kao uzor za sastavljanje kasnijih ugovora.

Prvi Ninoslavov nedatirani ugovor s knezom Ivanom Dandolom (orig. u Dubrovniku) dopušta datiranje vremenom od 1214—35, jer se u tom razmaku navodi u dubrovačkim aktima spomenuti knez; što se tiče Ninoslava, on se u izvorima spominje tek od 1232 (stoga Kos datira akt oko 1232 — apr. 1235, čemu se pridružuje Č.); ali kako nema podataka o datumu Ninoslavova nastupa na prijesto, a nisu poznati drugi vladari između Kulina bana i Ninoslava, može se misliti, da je bio neposredan nasljednik Kulinov. I dotičan ugovor, u kojem Ninoslav potvrđuje ugovor Kulinov i ne spominje druge vladare, govori u prilog istoj hipotezi, a u tom slučaju vjerojatnije je datirati ovu ispravu baš prvim godinama istodobnog vladanja Ninoslava i Dandola, kako je to uzeo Lj. Stojanović (1214—17) i kako to prihvaća Solovjev. Ako uzmemo u obzir skoro arhaički izgled pisma dijaka Desoja, pisara ove povelje (potpuno različenog kako od kancelarijskog pisma bosanskog pisara, koji je pisao slijedeću Ninoslavovu povelju, tako i od pisma dubrovačkog anonimnog pisara, koji je izradio više dubrovačkih ugovora sa slavenskim vladarima u razmaku 1215—34) te arhaički oblik pojedinih slova — *k sa stablom u retku, B sa širokom uglatom čašom, H s prečkom potpuno u sredini i H s niskom prečkom, V s jednakim petljama, K s oštrim usjekom uz stablo, M s oštrouglom spojnicom, L koje stoji u retku zajedno s repom itd. — Stojanovićevo datiranje povelje izgledat će potpuno vjerojatno.

Drugi Ninoslavljev ugovor s Dubrovnikom (orig. u Dubrovniku), s klauzulom o neutralitetu u slučaju dubrovačko-srpskog rata, datira se vremenom između 1234, kad je Dubrovnik zaratio s kraljem Vladislavom, i 1240, kad je izdana slijedeća Ninoslavova povelja, gdje je ista klauzula ponovljena. Mislim, da je Stojanović opravdano datirao ugovor početkom 1234, jer je tada bilo najprirodnije staviti pomenutu klauzulu (usp. Jireček-Radonić I, 224). Č. upozorava na naročitu obradu pergamenta, jedinstven način pričvršćivanja pečata (mali ili »tajni« pečat-gema v.s.i vodoravno) i njegovu svjetlo-zelenkastu boju. Pismo, produkt bosanske kancelarije, potpuno je novog karaktera »sa izrazitim elementima poluustava«: A s produženim stablom, B katkad u obliku četverokuta, T s ušicama koje vise do sredine srednjeg prostora, P, Д, 3, И, Ч (čaša) s dugim produžecima ispod retka. Na početku nema krsta kao invocacije.

Treći Ninoslavov ugovor-hirograf s upisanim datumom 22. III. 1240 indikta XIII. — izdan je prilikom banova dolaska u Dubrovnik. Rešetar na osnovi jezika, a Kos na osnovi formulara povelje nagađali su, da je dubrovačkog porijekla; Č. je odličnom paleografskom analizom nesumnjivo dokazao, da je pismo dubrovačko i da pripada istom pisaru koji je između 1215 i 1254 pisao cijeli niz dubrovačkih ugovora sa susjednim slavenskim vladarima i neka dubrovačka pisma. Č. ga karakterizira kao »najizrazitiji prelaz od ustava u minuskulu, zbog čega sam ga nazvao poluustavom, a mogao bi se isto tako nazvati i poluminuskulom«: A s dugačkim stablom, s u dva poteza, t' ponekad s produženim stablom, B kao nepravilan četverokut ili čak trokut, X s lijevim potezom ispod linije, Ж i Ч (čaša) sa spuštenim stablom; Д i T još starog ustavnog oblika, Ѓ oblika Kulinove povelje. Važni

su podaci o razurama, ispravkama i dopunama, napose o dodacima za ukidanje represalija prema nekrivima u slučaju dubrovačko-bosanskih parnica, i o naknadnoj zakletvi Borislava Vojsilića. Ovo posljednje, prema Č-u, može se objasniti bilo pretpostavkom da je to bio neki utjecajan banov srodnik (možda Berislav Balić iz 1249) ili, vjerojatnije, da je neki čovjek dodan radi popunjavanja broja citiranih svjedoka do 12.

Slijedeći bosansko-dubrovački ugovor od marta 1249 (original je ukraden iz Beograda; postoji litografska kopija) također je izrađen od istog dubrovačkog pisara, ali kraj isprave s imenima bosanskih feudalaca i ime Stefana upisano u razuru iza Mathei na mjestu izbrisanog »Ninoslav« djelo je istog bosanskog pisara, koji je pisao drugi Ninoslavov ugovor (1234). Očevidno, tekst je izrađen u Dubrovniku, koji je htio da potvrdi ugovor od 1240, i poslan u Bosnu, gdje je banov pisar dodao imena 14 kletvenika i stavio ime Stefana uz Mateja. Posljednja ispravka izazivala je razna tumačenja: da je ime kasnije falsifikovano u Dubrovniku (Šafarik, Glušac), ili da je uneseno od Ninoslavova nasljednika Stefana, koga pod g. 1249 pominje Rastić (Ćorović). Č. obara prvu hipotezu analizom rukopisa, a drugu konstatacijom, da je Rastićev podatak osnovan jedino na podatku iste povelje; sa svoje strane, analizom spoljašnjih i unutarnjih podataka isprave Č. dolazi do zaključka, da je Stefan ime Ninoslavova brata. Dokaz za to Č. vidi u riječima povelje, koja kao izdavače-kletvenike navodi vladara s braćom i s boljarima, i u činjenici da se na povelji nalaze dva pečata. Zato pisac pretpostavlja, da su se u toku 1248. u Bosni zbili neki događaji, vjerojatno pod pritiskom kralja Bele IV., koji su prisilili Ninoslava da podijeli vlast s drugim članovima svoje porodice, u čije ime u povelji istupa pomenuti Stefan. Moramo primjetiti, da bi ova pretpostavka izgledala vjerojatnijom, da je ispred Stefanova imena interpolator stavio veznik И i da je ispravio slijedeće riječi »s mojom braćom« u »s našom braćom«. U sadašnjem obliku teksta ipak izgleda vjerojatnije vidjeti u »Mathei Stefan« dva imena istog vladara, bilo uz pretpostavku da je Ninoslav iz nekih razloga odlučio da posljednjih godina svoga života promijeni svoje narodno ime na drugo crkveno Stefan (možda po ugledu na susjednu nemanjičku dinastiju?), bilo uz hipotezu, da je Matej-Stefan zaista bio Ninoslavov nasljednik, koji je zajedno sa svojom braćom preuzeo od oca prijesto baš u toku g. 1249 te je zato bilo potrebno, da se u tekstu donešenom iz Dubrovnika popravi ime vladara.

Odjeljak humskih povelja počinje analizom latinskog ugovora Nemanjina brata kneza Miroslava humskog s Dubrovnikom od 17. VI. 1190. Uz latinski tekst pisan od dijakona Marina stoji ćirilski potpis u krstu КРСТЪ КНЕЗА МИРОСЛАВА. Kao što je pokazao Kos. ova formula (koju nalazimo i u drugim spomenicima iz onog doba — u potpisima Nemanje i vel. župana Stefana na hilendarskim poveljama i u potpisu Mirosavljeva sina Andreja) vodi porijeklo iz formulara bizantinskih privatno-pravnih isprava. Č. misli, da je »sigurno Miroslav povukao vlastoručno samo te dvije ukrštene crte, a njegov dijak je u polja napisao riječi.« Ovo je sasvim tačno, jer se kaligrafsko pismo ovdje bitno razlikuje od brzopisnog Mirosavljeva potpisa pod Nemanjinim ugovorom 1186. Stojanović (s kojim se suglasio Kuljbakin), nagađao je, da je pisar ovih riječi identičan s glavnim prepisivačem Mirosavljeva evanđelja. Č. detaljnom analizom oblika slova A, P, C, E, B i titla lijepo pokazuje slabu vjerojatnost takve identifikacije i zaključuje: »Ma da je teško pretpostaviti, da je Hercegovina, odnosno okolina kneza Miroslava, krajem XII. vijeka imala na raspolaganje čak dvije vanredno izvježbane kaligrafske ruke, lakše je vjerovati i to, nego li smatrati da bi mogao jedan pisar tako bitno odstupati od svojih stalnih, individualnih navika pri pisanju«. Potpuno se slažem sa zaključnim riječima ove rečenice, ali ne vidim nikakvih razloga za tako pesimističan stav u njezinu početku. Da su dvije vješte ruke postojale, znamo sigurno baš iz Mirosavljeva evanđelja, a da je bilo i više drugih, opet nesumnjivo svjedoči isto evanđelje, jer se ne može zamisliti postanak takvog remek-djela bez postojanja u Humu cijele kaligrafske škole.

Prvi ugovor kneza Andrije s Dubrovnikom (orig. u Dubrovniku) datira se vremenom između 1233—37. (Točnije kaže Kos: prije aprila 1235, s obzirom na kneza Ivana Dandola, koji je u ono doba otišao iz Dubrovnika u Mletke; isti datum prihvaća Č.). Međutim Stojanović je stavio datum 1211—17, sigurno iz istog razloga kao i kod prvog Ninoslavljeva ugovora, što prihvaća i Solovjev. Sa svoje strane i ja se pridružujem Stojanovićevu datiranju, u jednu ruku iz razloga, što je prirodnije pretpostaviti obnavljanje mira, »kako su moji stari imali s vašimi starejšimi« baš u prvim godinama vladavine obojice ugovorača, a u drugu baš na osnovi analize pisma, koje predstavlja još pravi ustav tipa Miroslavljeva evanđelja i Miroslavljeva krsta, sa starinskim oblicima pojedinih slova: *A* s petljom u sredini stabla, koja ne doseže do linije, *I* s prečkom sasvim u sredini, a katkad i niže, isto tako *H* s niskom prečkom, *Ч* s potpuno simetrijskom vilicom, *Ѡ* s vrlo kratkim produžetkom stabla iznad prečke, *Ж* s reduciranom ali još nezakržljanim vrhom, *B* s odvojenim malim petljama; *ω* s niskim srednjim dijelom ne protivuriječi ovom datiranju, jer ga u istom obliku nalazimo u povelji vel. župana Stefana Hilandaru iz prvih godina XIII. v. i u Karejskom Savinu tipiku, pa katkad i u Miroslavljevu evanđelju.

Drugi Andrejev ugovor (orig. u Dubrovniku), s obzirom na spomenutog u aktu dubrovačkog kneza Jakoba Delfina, datira se vremenom između 2. X. 1247 i 10. X. 1249. Značajna je konstatacija Č-a, da se i ovdje pisar drži strogog ustavnog pisma, iako ga upotrebljava bez dovoljno marljivosti, »u žurbi«, koju pisac smatra karakterističnom pojavom u razvojnom procesu Srbije u XIII. vijeku. Svakako se mora konstatirati velika razlika u obliku slova prema prethodnom aktu. *A* s uskom petljom pušta je do donje linije, *B* sa znatno skraćenom gornjom petljom i nabreklom donjom, *H* s prečkom u gornjem dijelu slova, *Ч* nesimetrično — lijevi potez vilice naslanja se na malo savijeno stablo (na pr. »dubrovčkim«) ili obrnuto — na savijeno debelo stablo sdesna dodaje se tanki potez vilice; međutim, *Ѡ* *T* i *Ж* još čuvaju stariji oblik. (Pitanje upotrebe pored *OY* nema značenja za datiranje, jer ligaturni oblik, pozajmljen iz grčkog kurziva, dolazi već u najstarijim spomenicima, kao što je Samuilov natpis g. 993; za kasnije kancelarijsko pismo postaje karakteristična sloboda poteza gornje ižice, odnosno kasnije »minuskulne« modifikacije njenog oblika).

Ugovor kneza Radoslava od 22. V. 1254 bio je napisan u dva primjerka. Jedan je u Dubrovniku, drugi je ukraden 1832. Istodobno s ovom Radoslavljevom poveljom bila je Radoslavu izdana povelja od Dubrovnika s uzajamnim obavezama prema Zahumlju. Vrlo je važna konstatacija, da je tekst Radoslavljeve povelje pisan od dubrovačkog pisara, kome pripadaju spomenuti dubrovačko-slavenski ugovori 1. pol. XIII. v., a tekst dubrovačke povelje rukom zahumskog pisara. Analogiju tome Č. nalazi u dubrovačko-raškim ugovorima iz 1234—54, gdje je tekst raških obaveza pisao dubrovački pisar, a tekst dubrovačkih raški, očevitno zato, da bi se time uzajamno fiksirale želje stranaka-ugovarača. Pismo humskog pisara, koji je pisao tekst sačuvane dubrovačke povelje »pretstavlja definitivno degenerisano pismo Miroslavljevog evanđelja« s nesrazmjernim i neparalelnim slovima, koja zbog svoje aljkavosti stvaraju izgled minuskule, ali su u stvari majuskulna.

Pismo konavoskog kneza Črnomira Dubrovniku 1252—54 s protestima zbog robljenja i prodavanja njegovih ljudi datira se po knezu Georgiju Mersili (orig. u Dubrovniku). Njegovo pismo, koje Stojanović naziva čudnim imenom »polukurziv«, Č. karakterizira kao »čisti poluustav, kakav se razvio u prvim decenijama toga stoljeća u srpskoj državnoj kancelariji i u Dubrovniku«, te upozorava na slova: *A* s dugačkim stablom, *Ѡ* i *Ѡ* s produženjima u gornjem prostoru, *P*, *U*, *X* i *З* s produženjima dolje, te naročite osobenosti — dugi vodoravni potezi kod *E*, *Д*, *Г*, *Π*, *Ѡ*, *B* i *M*, pri čemu su dva posljednja slova znatno deformirana. Sa svoje strane mogu dodati, da ovo pismo zaista predstavlja već jedan potpuno novi tip, koji očevitno stoji na prelazu između ranijeg nekaligrafskog kancelarijskog ustava i kasnijeg stilskog kancelarijskog pisma, koje Č. označuje kao »kan-

celarijsku minuskulu«, Stojanović kao »kurziv«, (netočno, jer ovdje nema bitne oznake kurziva — spajanja po nekoliko slova u jedan grafički kompleks), a ja kao »kancelarijski brzopis«; ali mi se čini, da se oznaka »poluustav« ne bi morala primjenjivati na ovo pismo prelaznog tipa, kako ćemo reći dalje.

Posljednja isprava — protestno pismo Popovske općine protiv dubrovačkih represalija iz treće četvrtine XIII. v. (orig. u Dubrovniku) predstavlja naročit interes zbog toga, što je jedina jugoslavenska ćirilska isprava-palimpsest: pisana je na istruganoj strani pergamenta, čija je poledina sačuvala stariji tekst — neki dubrovački spisak (možda obaveznika za plaćanje mogoriša). Dok je stari tekst pravo ustavno pismo, popovački akt je pisan neurednim, nesrazmjernim pismom s minuskulnim elementima (A i 8), koje C. karakterizira kao »neizvježbanu ruku tipične humske škole sredine ili druge polovine XIII. vijeka«. Ako se sjetimo, da iz druge polovice nije sačuvan više nijedan spomenik istog tipa, a iz sredine stoljeća samo jedan zahumski tekst (dubrovačka zakletva Radoslavu), bojim se, da bi se karakteristika ovog pisma kao »tipičnog« mogla smatrati kao nedovoljno argumentirana.

Na kraju treba konstatirati, da naslov članka ne odgovara potpuno njegovoj sadržini, jer se u njemu ne proučavaju sve srednjovjekovne bosanske i humske povelje, nego samo isprave do sredine XIII. v., te bi se moralo zaključiti, da ovaj rad predstavlja tek prvi dio veće rasprave o bosanskim poveljama. Nadamo se, da će pisac nastaviti s objavljivanjem cijelog rada, a njegova velika erudicija na polju diplomatike i oštro paleografsko oko služe kao najveće jamstvo za veliku korist toga rada u našoj nauci, u kojoj postoji još toliko neriješenih pitanja i spornih problema. Razumije se, da bi s paleografskog gledišta bilo mnogo važnije proučiti sva ova akta, ne izdvajajući ih iz cjelokupnog kompleksa svih ćirilskih srpskih, bosanskih i hrvatskih akata onog doba (i sam pisac u ovom djelu više puta mora pribjegavati upoređenjima s raškim aktima), ali i objavljeni materijal sadrži vanredno značajne podatke za niz tamnih problema južnoslavenske diplomatike i paleografije, napose za problem tipova južnoslavenske ćirilice, koji je za mene postao sada mnogo jasniji.

Pitanje *tipova* južnoslavenskog ćirilskog pisma još je potpuno neodređeno. Kao što na području ruske paleografije ne postoji jedinstveno shvaćanje, što treba da se zove ustavom, a što poluustavom (Sreznjevski, Sobolevski, Ščepkin), tako i u pogledu južnoslavenskih spomenika postoje potpuno suprotna gledišta. Dok Ščepkin kaže da već »od XII. vijeka većina južnoslavenskih rukopisa predstavlja poluustav« (Učebnik ruskoj paleografiji, Moskva 1920, 110), dotle Karski, ukazujući na odstupanja od pravilnosti u obliku slova već u XIII. v., ipak ističe, da »doba premoći poluustava počinje tek od druge polovice XIV. vijeka« (Slav. kiril. paleografija, Lenjingrad 1928, 171), a Lavrov izričito tvrdi, da kod Srba »za cijelo vrijeme od kraja XII. vijeka do XIV. vlada ustav... Počevši od polovice XIV. vijeka pojavljuje se poluustav, koji kasnije prelazi u »skoropis« (Paleograf. obozrenie kiril. pisma, Enciklopedija slav. filol. IV—1, 178). Razlog takvom razmimoilaženju leži u činjenici, koju je konstatirao Ščepkin, da »svi pokušaji da se točno odrede bitne oznake ustava, poluustava i skoropisa na osnovi spoljašnjeg izgleda te tri vrste pisma pate od neodređenosti«. To je dovelo Č-a do uvodenja u ćirilsku paleografiju formalnog kriterija latinske paleografije, koja klasificira tipove pisma po kriteriju dvolinijskog ili četverolinijskog prostora (majuskula i minuskula) i po kriteriju odvojenosti ili povezanosti slova — *libraria* i *kurziv* (Studije iz srpske diplomatike, Glasnik Skop. n. društva XXI). Ovaj kriterij dao mu je osnovu, da klasificira pismo ćirilskih spomenika na *USTAV* (majuskulno dvolinijsko pismo), *POLUUSTAV* (poluuncijala, prelaz k čistoj minuskuli u četverolinijski sistem), *MINUSKULU* (razvijen sistem kancelarijskog brzopisa u četverolinijskom prostoru) i *KURZIV* (povezanost slova, koja se pojavljuje od početka XV. v., ali se potpuno razvila tek mnogo kasnije).

Studija Č-a o bosanskim i humskim poveljama, gdje je ova klasifikacija primjenjena na konkretno gradivo, dopušta da točnije nego u mom prvom »prilogu za istoriju srpskog brzopisa« (Glasnik zem. muz. 1946) analiziramo pitanje, koliko je zapadni kriterij primjenljiv na ćirilsku paleografiju. Ovo je pitanje naročito važno u primjeni na onu specifičnu vrstu kancelarijskog pisma, koja je zastupljena u pismu dubrovačkog pisara-anonima, kome pripadaju povelje vel. župana Stefana Dubrovniku 1214—17, dubrovački ugovori s Ninoslavom i »Matejem-Stefanom«, s kraljevima Vladislavom i Urošem, s Mihailom Aseonom, Radoslavom humskim, knezom Odolom Predenićem i neka dubrovačka pisma: tu zaista nalazimo nove oblike slova koja prelaze u četverolinijski sistem (A) i koja napuštaju tradicionalnu pravilnost (B gubi usjek i teži prema četverokutu, M spušta spojnicu i skraćuje bočna stabla pretvarajući ih u »ušice« i t. d.). Zaista ne može biti sumnje, da s jedne strane ovaj tip pisma predstavlja znatnu modifikaciju pravilnog ustava, koji nalazimo u liturgijskim tekstovima istog doba, a s druge nesumnjivo je, da se baš iz ovog pisma daljom evolucijom razvilo četverolinijsko stilsko kancelarijsko pismo XIV. vijeka. Ali pored sve točnosti ove konstatacije mora se postaviti pitanje, da li je opravdano definirati ovo pismo kao »poluustav«. S formalne strane — *da*, jer formalno ono odgovara poluuncijali, ali stvarno, po mom shvaćanju *ne*, jer bismo time promijenili dosadašnji sadržaj pojma ćirilskog poluustava, koji ima u vidu sasvim drugi tip pisma: tip uproštenog ustavnog pisma XIV.—XV. v., koji se u sredini XIV. v. razvio iz ustava u cilju ekonomije vremena zaobljivanjem čoškova i »učoškivanjem« obliha poteza zbog zanatlijsko-pisarskog načina pisanja. Prenosjenje termina »poluustav« na prelazni tip srpskog kancelarijskog pisma XIII. v. dovest će do brkanja pojmova i veće maglovitosti i onako nepotpuno jasnog termina. Pojam *poluustava* nije adekvatan pojmu zapadne *poluuncijale* baš zato, što za ćirilsku paleografiju ne odgovara zapadni formalni kriterij. Pravih majuskulnih spomenika u ćirilskoj paleografiji uopće nema (osim epigrafskih, gdje se dvolinijski prostor određuje tehničkim i estetskim razlozima). Već u Savinoj knjizi, Suprasalskom rukopisu, Hilendarskim listićima i listićima Undolskog čitav niz slova redovno prelazi u donji prostor, a pojedina i u gornji *8*, *A* u Suprasal. r-su), te bi i ove najstarije spomenike slavenskog pisma (naročito nekaligrafska Savina knjiga) trebalo uvrstiti u poluustav. Ako pak pretpostavimo, da se trolinijski *P Y, X III, II* , mogu i ne uzeti u obzir u ovom pitanju, onda će se termin poluustava moći primjenjivati samo na srpsko kancelarijsko pismo XIII. v., jer je ovaj tip, kao što i kasnije kancelarijsko pismo XIV. v., postojao samo u Srbiji, a potpuno je nepoznat ruskom pismu. Zato sam mišljenja, da bi za razlikovanje ustava i poluustava trebao ostati geometrijski kriterij, primljen u ruskoj paleografiji, a za specifično južnoslavensko kancelarijsko četverolinijsko pismo da se uzme neki drugi termin; ako se misli da oznaka »kancelarijskog brzopisa« nije dovoljno karakteristična, ne može se imati ništa protiv zapadnog termina poluminskule i zatim minuskule, jer je to zaista minuskula i jer taj termin nije nepoznat u ćirilskoj paleografiji (njime se služio na pr. Kalužnacki u svojoj ćirilskoj rumunjskoj paleografiji). Ali je u svakom slučaju pogrešno nazivati taj tip kurzivom, jer kod njega nema bitne oznake ovog tipa — spajanja slova u grafičke jednopotezne komplekse.

Čast određivanja ovog tipa srpske ćirilice i procesa njegova postupnog razvoja pripada Čremošniku. Međutim, početni njegov momenat još nije jasan ni u pogledu hronologije ni u pogledu lokalizacije. Činjenica je, da se kancelarijski brzi ustav, u kojem dolaze elementi minuskule i osjeća se tendencija prema uprošćavanju i novoj shematizaciji, javlja već u najstarijim spomenicima južnoslavenske ćirilice: Nemanjinu i Miroslavljevu potpisu na ugovoru 1186 i u Kulinovoj povelji 1189, t. j. u spomenicima, koji su stariji od najstarijih ćirilskih datiranih liturgijskih tekstova, te prema tome, početna faza rađanja ćirilске minuskule zalazi u »prehistorijsko« doba južnoslavenske ćirilске paleografije. Da li su ti minuskulni elementi Nemanjina i Miroslavljeva potpisa tek prvi nespretni pokušaji prilagodavanja liturgijskog ustava potrebama kancelarijske prakse, ili se u njima odražava

već izrađeni sistem kancelarijskog pisma? Ovo drugo mi se čini vjerojatnije; usp. na pr. suprasalsko koso A, koje jasno izbija i u gornji i u donji prostor.

Nije jasnije ni drugo pitanje: gdje se rodio novi sistem ćirilskog kancelarijskog brzopisa; da li u Srbiji ili, možda u dubrovačkoj kancelariji? Činjenica je, da tokom cijelog XIII. v. nema nijedne srpske povelje pisane brzopisom osim onih, što se nalaze u dubrovačkom arhivu; sve su ostale srpske povelje XIII. v. pisane ustavom, a u hilandar-skim kraljevskim poveljama kancelarijska minuskula javlja se tek u drugoj četvrtini XIV. vijeka. Što se pak tiče raške i bosanske prepiske s Dubrovnikom, tu se nova vrsta pisma javlja tek nekih 20 godina, a u humskim aktima 50 godina poslije njene pojave u aktima dubrovačkog pisara-anonima. Ako uzmemo u obzir, da ovaj tip pisma nije poznat ni u Rusiji ni u Bugarskoj (vidi napr. Asenovu povelju Vatopedu, koja u pogledu pisma predstavlja naravnu evoluciju ustava prema kancelarijskom poluustavu), a da opći karakter stilizacije pisma dubrovačkog pisara dosta podsjeća na vertikalnu minuskulu tadašnjih latinskih akata, — možda ne će izgledati nevjerovatna hipoteza, da je prvobitno mjesto rođenja naročito stilskog tipa ćirilske kancelarijske minuskule bilo u dubrovačkoj kancelariji, koja je tokom prve polovice XIII. v. izrađivala ćirilske tekstove i za susjedne slavenske vladare.

Ovaj novi prelazni tip »kancelarijske poluminuskule«, koji nalazimo u aktima raške i humske kancelarije počevši od druge trećine XIII. v., čini isprva utisak vrlo nemarnog i neurednog pisma, ali u toj aljkavosti nije teško otkriti nove tipične oblike, koji i morfološki i, vjerojatno, genetički stoje u vezi s pismom dubrovačkog pisara-anonima. Značajno je, da se iste pojave »brzopisnog« duktusa jasno vide i u hrvatskoj ćirilskoj ispravi iz 1250 (sa Brača), gdje s jedne strane nalazimo čisto arhaički tip pojedinih slova (A s trokutnom petljom u gornjem dijelu stabla, tropotezno jednostavno Ж starog tipa, široko З s oštrim uglovima, И s prečkom sasvim u sredini i H s niskom prečkom, P s malom trokutnom glavicom, nisko К u dvolinijskom prostoru, ω s visokim srednjim dijelom), a s druge strane tipične nove oblike (A s produženim stablom, B s reduciranim usjekom, jednostrano Ч sa širokom vilicom istog oblika kao u Dragutinovim poveljama). U posljednjoj četvrtini XIII. v. ovaj tip brzopisne poluminuskule postaje općenito prihvaćen: nalazimo ga u Milutinovu pismu-autografu 1282 županu Tvrtku. Ali usporedo s tim kancelarijskim brzopisom s jedne strane i liturgijskim knjižnim ustavom s druge, nalazimo katkada u svećanim poveljama i još jednu vrstu pisma: vrlo čudnu mješavinu ustavnih oblika s novim brzopisnim elementima, na pr. З staro uglato i novo bez uglova, Т staro i tronogo, В ustavnog oblika i četverokutno, Ч čaša i jednostrano i t. d. (v. Milutinovu pov. Dubrovniku oko 1282. Stojan. br. 36).

Početak XIV. v. ova kancelarijska poluminuskula prelazi u novi sistem lijepo stilizovan i kaligrafski dotjeran — sitnu minuskulu s dugim produžecima stabala u četvorolinijskom prostoru, koju Č. zove »koso neparalelnim tipom«. U sredini XIV. v. ovaj tip prelazi u »okomito paralelni tip«, koji se drži do kraja stoljeća.

Međutim, pod utjecajem novog kancelarijskog brzopisa, tokom XIV. v. vrši se evolucija ustavnog pisma prema poluustavu. Ono poprima elemente, koji se već stotinu godina drže u kancelarijskom pismu: B bez usjeka, Г jednostrano, Т tronogo, A s dugim stablom, Ж tropotezno jednostavno i t. d., te se stvara knjižni poluustav, koji se, uz neke izmjene, drži u knjižnom pismu kroz XV.—XVII. vijek.

Sa svoje strane novi knjižni poluustav prodire u kancelariju, te se u posljednjoj trećini XIV. v. javljaju povelje pisane novim tipom pisma, koji stoji između ranije kancelarijske minuskule i knjižnog poluustava. Pojava ovog tipa analogna je pojavi ruskog »skoropisa«, koji predstavlja naravnu evoluciju poluustava, ali njega moramo strogo razlikovati od kancelarijskog »srpskog« pisma XIII.—XIV. vijeka. Ovo, prema tome, mora da ima i svoj zaseban naziv, te mislim, da bi se Čremošnikov termin »kancelarijske poluminuskule« i »kancelarijske minuskule« mogao prihvatiti.

Vladimir Mošin

КНѢЗЪ МИРОСЛАВЪ
В СѢН ПО А З ПИСАХЪ:

Potpis kn Miroslava 1186.
god. Dubrov. arhiv: Sto-
janovič. Stare srp. povelje
i pisma I. 1929. br. 1.)

ХЛЪМЫКѢ АНДРТН СЪСЪМН В
СВОИМН. КЛЪНОСЕ. КНЕЗЪ ДОБРО

Ustav: povelja kn. Andreja
Humskog (Dubrov. arhiv:
Stojanovič br. 7)

МОУНСЕ. БЕЗЪ ВЪСКОРА ПРО ПРАДСТ
АТЬ. ДО КЪМНЕСТЕ ПРАВИ. И ЗИСЕ

Poluminuskula: Povelja vel.
žup Stefana oko 1215. (Du-
brov. arh.: Stojan. br. 4.)

ѠСЫКНЪЗЪ ЧУРНОУ ПРАДА РРАТОУ ПУТН ПР
ВЪ КО ПУОТЪ СО РАТН ПЕРСКИ И И ВЪ СЪ ПЪ ВЪ

Poluminuskula: Čnomirovo
pismo (Dubrov. arh.: Sto-
jan. br. 25.)

Ѡ ПНШЕКРАФЛЕ ПАСЪ РОМН ПСАДА
СП ПОРНАКУЛЕ ПАСЪ ВАМН. ПРАСТА ЕЛУН

Prelazni tip: Dragutinova
pov. Dubrovniku (Dubrov.
arh: Stojan. br. 5.)

ДѢ ОБДОХОДИ КЪ ОНДЪ ОВЪ СРАДИ
ПОРЪ ЖЕ НИКЪ СТО ПОУНОШЪ РОУН ШЕЛЬ

Kancelarijska minuskula:
Milutinova pov. Žaretićima
(Dominik. samostan u Du-
brovniku A. Solovjev:
Odabr. spomenici 1926. br.
50)

УРОМН ДРОУНИ КОДЕ ОДЪ СТЕЛО ПБРОВЪ УИМ
РОУН ШЕЛЬ УРОМН РИВЪ СТО ПОУНОШЪ ЦРЪ. КЪ ПР

Kancel. minuskula: povelja
cara Uroša, jan. 1358 (Du-
brov. arh.: Stojan. br. 97.)

Ѡ ПНШЕКРАФЛЕ ПАСЪ РОМН ПСАДА
СП ПОРНАКУЛЕ ПАСЪ ВАМН. ПРАСТА ЕЛУН

Kancel. brzopis poluustavnog
tipa: povelja kn. Lazara
Obradu Dragosaliću (Hilan-
dar. arh. br. 69.: Novaković
Zakon. spomenici 1912, 775.)

ПЛЕКЪ ВЪ ОНТЪМЪ ПАШЪ БИТИ БРАНИ. И
ВЛЪГЪ ПОМАГАТЕЛЪ ПОМАГАВЪ СЛОВОСЫ ВЪ
ДІАВОЛЪ СКОМУ РАТН СЪ. ТАКО СКОУТА ВАЕ

Poluustav: Apostol 1442.
god. (Beogr nar. bibl. br.
100. [331]: Lavrov. Albom
snimkov s jugosl. rukopisej.
1916. br. 68.)

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA II

1 9 4 9

BROJ 1-4

TISAK I NAKLADA NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

V L A D I M I R B A B I Ć
M I R O S L A V B R A N T
G R G A G A M U L I N
M A R K O K O S T R E N Ć I Ć
J A R O S L A V Š I D A K

G L A V N I I O D G O V O R N I U R E D N I K

J A R O S L A V Š I D A K

I Z D A J E

POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE

Z A G R E B

Izdanje Nakladnog zavoda Hrvatske

Za nakladnika Dr. *Edo Musić*

Naklada 3.500 primjeraka

26 štampanih araka

Tiskanje dovršeno 8. I. 1950

u tiskari Nakladnog zavoda Hrvatske

Zagreb, Frankopanska 26

45137